

Demográfiai helyzetkép Magyarországon (Új demográfiai vonások Magyarország területén)

SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA*

Előzmények

A demográfia tudomány történetének kezdetei a 17. századra tehetők, John Graunt volt annak a szellemi áramlatnak a megalapítója, amelyből táplálkozva később a demográfia önálló tudománnyá fejlődött. Demográfiai tudományos alaptételek már az ókor nagy kultúráiban is születtek. Így a görög városállamok nagy polihisztor tudósai (Platon, Arisztotelész) a fenntartható fejlődés érdekében tudományos alapon nyugvó ideális családmódelleket készítettek az elöljáróságok számára. A Római Birodalom népességgpolitikája a hadrafogható férfiak és az adóbevallók számára fókuszált, hirdetve a népességnövekedést. Kínában Konfuciusz és iskolája több ezer éve a népesség száma és a megművelhető földterület közötti „ideális arány” szükségességét tartotta fontosnak. A középkorban Velence arisztokratikus köztársaság kereskedelmi nagyhatalommá vált, e pozíció eléréséhez és megőrzéséhez nagymértékben hozzájárultak azok a kereskedelmi partnerekről összegyűjtött demográfiai adatok, amelyeket Boteró a 16. században statisztikai gyűjteménybe rendezett. Ez volt Európa első tudományos statisztikai kiadványa, mégis a demográfia a tudományok rendszerében önálló helyet a 19. században nyer el. Nevét Guillard francia tudóstól kapta, aki az 1860-ban kiadott könyve címének a demográfia szót választotta.

Európa országaiban az 1740-es években terjedt el a népszámlálás. Ezt a politikai érdeklődést a társadalom demográfiai helyzete iránt nem csupán a hadrafogható férfiak és az adózó lakosság száma iránti érdeklődés, hanem a különböző járványok sokasodása tette szükségessé. A járványügy kapcsán előtérbe került a közegészségügyi hivatalok kialakítása is. A demográfiai gondolkodás kezdetben a vidéki és a városi népesség közti különbség vizsgálata volt, azaz az iparosodás és a városiasodás kérdésköre került homlokterbe. A 19. században a demográfiai kutatásban a népességfejlődés kétféle típusú értelmezési vonulata alakult ki.

Az egyik megalkotója a népesedés egyik legnagyobb gondolkodója Malthus volt, aki a „túlnépesedési hajlandóság elméletével” gazdagította a demográfia tudományát. Ő a gyors népességfejlődés fő problémáit a népességszámban és a demográfiai magatartásban látta. Malthus az a nagy gondolkodó, aki megalkotta a népesedés dinamikájának egyik alaphipotézisét, ami a népesedés és a gazdasági növekedés közötti összefüggésen alapszik. Hatalmas kutatómunkával támasztotta alá elméletét, nem véletlen, hogy még ma is a demográfia és a rokontudományok nagy művelői között oly sok követője akad (neomaltusianizmus).

A másik fő vonulatban a megborlott népesedési egyensúlyt a mikro- vagy makroszintű munkaerőigény és a vagyonáramlás (*John C. Caldwell és munkatársai*) elméletével magyarázzák a túlzott népességnövekedés és a termékenység alakulását. E fő kutatási vonal tanaival előbbre vitte a tudományos gondolkodást, de elfo-

---

* egyetemi adjunktus

gadható magyarázatot mégse tudott adni arra a kérdésre, hogy miért kezdett csökkeni a születések száma.

A 20. század legsikeresebb demográfiai tétele a demográfiai átmenet elmélete. E teória nem csak a demográfiai tudás társadalmában, hanem a társadalomtudományok minden területén sőt a társadalmi köztudat és a politika széles skáláján hasonlóan, mint a malthusi elmélet ismertté vált. Ezt a nagyszerű tételt Notestein először 1945-ben az ENSZ Élelmezésügyi Konferenciáján (FAO) mutatta be előadásában. Notestein a Princetoni Egyetem professzoraként 1930 óta foglalkozott a népességfejlődés kérdésével és tudós csapatával a gazdasági fejlődés és a népesség növekedés közti összefüggést vizsgálta. Több évtizedes kutatómunka után született meg ez a mindenki számára érthető és zseniálisan egyszerű ugyanakkor hatalmas magvú elmélet. A demográfiai átmenet elmélet nagyszerűsége abban is megmutatkozik, hogy Notestein és iskolája rávilágítottak arra, miszerint a Föld minden országának népességfejlődése a demográfiai átmenetet végigjárja, tehát nincs kivétel. Ami azt is jelenti, hogy kikerülhetetlen egyirányú népességfejlődés van a világon, és ez a termékenységsökkenés irányába hat. Tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy a demográfiai átmenet elmélete globális szintre emelte a malthusianus vitákban megalkotott ellenségképet. Notestein Malthus könyvének 1960-as kiadásában írott előszavának egy mondata a következő:

„(A technológiailag alulfejlett nemzetek) ezen népességei meglehetősen lassan növekedtek a 19. század kezdetétől, és nagyon gyakran a tömeges betegség, írástudatlanság és szegénység képét mutatják, amely oly ismerős volt Malthus számára”.

Notestein elméletében tágabb értelemben a modernizáció fejlődését hirdeti, miszerint a szegényebb országok előbb utóbb követni fogják a fejlett, szerencsés nyugati országokat. Malthus számára ez a fajta változás nem volt fontos a népességfejlődés elméletének vonatkozásában.

Különösen a geodemográfusok kutatásaiban lényeges az az összefüggés, mely a különböző tér (ország, régió, kistérség és település) és a népességfejlődés között fellelhető a demográfiai átmenet során. Az egyes téregységeket vizsgálva nem mindenütt ugyanúgy zajlott le a demográfiai átmenet, és ez teszi izgalmassá e kérdést. Így például Angliában voltak olyan régiók (családrekonstrukciós vizsgálat alapján) ahol előbb kezdett csökkeni a születések száma és később követte azt a halálozások számának csökkenése. Ugyanez játszódott le Franciaországban. Hasonlóan megkérdőjelezhető a homogén európai preindusztriális rezsím hipotézise Nyugat Európában (Melegh A., 2000), ugyanis Észak- és Dél Franciaországban és Németországban igen eltérő volt a 18. és 19. században a népességfejlődés, mivel lassú népességnövekedés és korai születéskorlátozás mutatható ki főleg Franciaországban. Andorka Rudolf ormánsági és sárközi kutatásaiban mutatott rá arra, hogy ezekben a régiókban már a 18. század végén születéskorlátozás volt (Andorka, 1987). Mindezek a kérdőjelek arra késztették a 60-as években a Princeton Egyetem kutatóit (European Fertility Project), hogy széles körű adatbázissal regionális bontásban kísérletet tegyenek a regionális különbségek magyarázatára. A hatalmas számítógépes adatbázis feldolgozása után, arra a meglepő eredményre jutottak, hogy sem az iparosodás, sem a városiasodás szintje nem magyarázza meg a termékenység csökkenésének folyamatát. Ez a kérdés még ma is magyarázatra szorul.

Kelet-Közép-Európába, így hazánkba is a 19. század végén gyűrűzött be a kapitalista ipari fejlődés, amit követett a 20. század elején a demográfiai népességnövekedés. Míg a nyugati társadalmakban a demográfiai átmenet 200, 300 év alatt zaj-

lott le, ugyanez a folyamat Kelet-Közép-Európában bár később kezdődött és rövidebb ideig, megközelítőleg 100 évig tartott. Napjainkban Afrika országai a demográfiai átmenet első és második szakaszát élik, ami arra utal, hogy a jövőben a népességrobbanás legkritikusabb zónája Afrika lesz.

„A második demográfiai átmenet egyfajta ellentéte az elsőnek – legalábbis ami a termékenységet illeti, írja Habcsek László (2001), aki a népességreprodukciós vizsgálata kapcsán fogalmazza meg a második demográfiai átmenet elméletét. Napjainkban a világ demográfus társadalma számára ez a kérdéskör nyújtja a legizgalmasabb feladatot. A nagy érdeklődést igazolja a nemzetközi demográfiai konferenciák témája, mely egyre többször a második demográfiai átmenet. Felmerül a kérdés, mikor kezdődött a második demográfiai átmenet? Nyugat Európában a II. világháború után ért véget az első demográfiai átmenet, Kelet-Közép-Európában több évtizeddel később, így Magyarországon az 1980-as évek elejére tehető.

Amíg az első demográfiai átmenetet két faktor (születés, halálozás) mozgatta a második demográfiai átmenetet 3 faktor (születés, halálozás, vándorlás) inspirálja és a vándorlás szerepe szinte minden téregységben jelentős. Az első és második demográfiai átmenet főbb sajátosságait és különbségeit mutatja az *1. ábra*. Ez a séma a főbb összefüggéseket, a népességfejlődést meghatározó tényezőket foglalja össze. Kétségtelen, hogy az egyes régiók kis dologban eltérő fejlődést járnak be, de a fő vonalak hasonlóan az első demográfiai átmenethez megegyeznek. Napjainkban a második demográfiai átmenet kezdeti szakaszában vannak a fejlett országok, és a jövőben várható az átmenet kiteljesedése. Azok a ma még ismeretlen faktorok, melyek hatni fognak a népesség változására teljes mértékben ma még nem prognosztizálhatók.

A második demográfiai átmenet Magyarországon

A második demográfiai átmenet kezdetén négy alapfolyamat már észlelhető:

1. Nagyon alacsony gyerekszám,
2. Egyre növekvő élettartam – a népesség öregedése fokozódik,
3. Intenzív bevándorlás jellemző,
4. A népesség száma stagnál vagy csökken.

Az alacsony gyermekszám a fejlett országokban az egyszerű reprodukciós szint alatti termékenységet mutatja az 1,5 körüli átlagos érték. Hazánkban ez a szám 1,31 volt 2002-ben.

A közegészségügy fejlődése idézte elő a fejlett nyugati világban az elmúlt évtizedekben a halandósági korszakváltást. A születéskor várható élettartam 70 évről 80–85 évre változott és az előrejelzések szerint 2100-ra akár 100 év is lehet. Hazánkban még mindig csak 72 év ez az érték. A rendszerváltás idején a posztoszocialista országokban a halálozási arányszám megnőtt, sőt e vonatkozásban a legveszélyeztetettebb korosztály a 40–50 évesek csoportja. A halálozás vonatkozásában nagy különbség van Kelet- és Nyugat-Európa között. Az alacsony gyermekszám és a folyamatosan emelkedő élettartam a nyugati országokban a „második öregedési hullámot” indította el (Habcsek L., 2002). Magyarország még az első öregedési hullám korát éli és területileg igen változatos képet mutat (2. és 3. ábra). Három öregedési tér különíthető el:

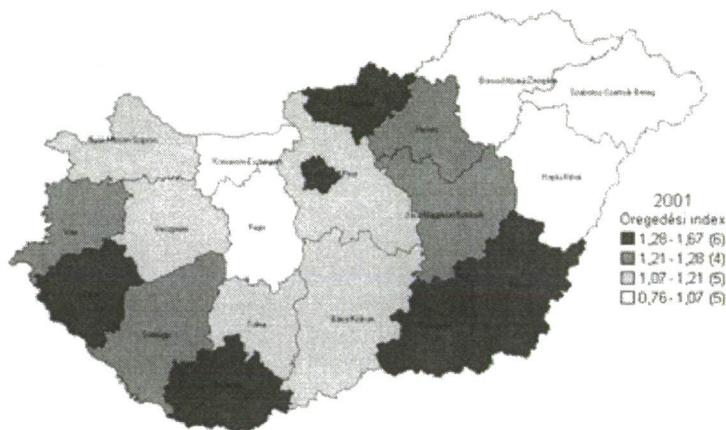
1. ábra. Az első és második demográfiai átmenet értelmezési kerete

ELSŐ DEMOGRÁFIAI ÁTMENET			MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET		
KEZDET	ÁTMENET (népesség változása)	BEFEJEZÉS	KEZDET	ÁTMENET (népesség változása)	JELEN ÁLLAPOT
magas születés magas halálozás fiatal korszerkezet férfi többlet többgenerációs családmodell iskolázatlan népesség agrárnépesség kezdődő urbanizáció	népesség gyors növekedése rövid távú népességgpolitika	alacsony születés alacsony halálozás idős korszerkezet nő többlet nullgenerációs családmodell (együttélés) középiskolás népesség ipari népesség fejlett urbanizáció (agglomeráció)		népesség stagnál vagy csökken hosszú távú népességgpolitika	alacsony születés alacsony vagy növekvő halálozás öregedő népesség a nők aránya tovább nő nullgenerációs családmodell együttélés szingli jelenség egyetemi népesség szolgáltató népesség város-vidék közti népességgkülönbség csökken (internet, távmunka, távoktatás stb.)
mozgató faktorok: születés halálozás lokális folyamat regionális folyamat			mozgató faktorok: vándorlás születés halálozás lokális folyamat regionális folyamat globális folyamat		

Forrás: Saját szerkesztés

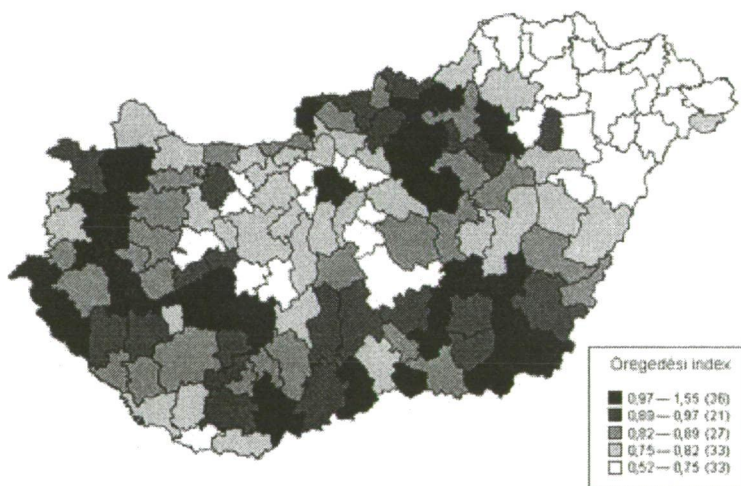
1. Fiatalos korúnak tekinthető megyék a Közép- és Északnyugat-Magyarország fejlett térségében találhatók, ahol a bevándorlás idézte elő ezt az állapotot.
2. Kelet- és Északkelet-Magyarország területén a ma még mindig magas születések száma eredményezi a fiatalos népességet.
3. Az előbbi két tér között fekvő idős népességű terület, ahol az öregedés Békés és Csongrád megyében a legdinamikusabb, aminek a magas halálozási értékek az okozói.

2. ábra. Az öregedés mértéke Magyarország megyéiben
Öregedési index = $60-X/0-14$ évesek aránya

Forrás: Saját szerkesztés

3. ábra. Öregedési index a kistérségekben, 2001

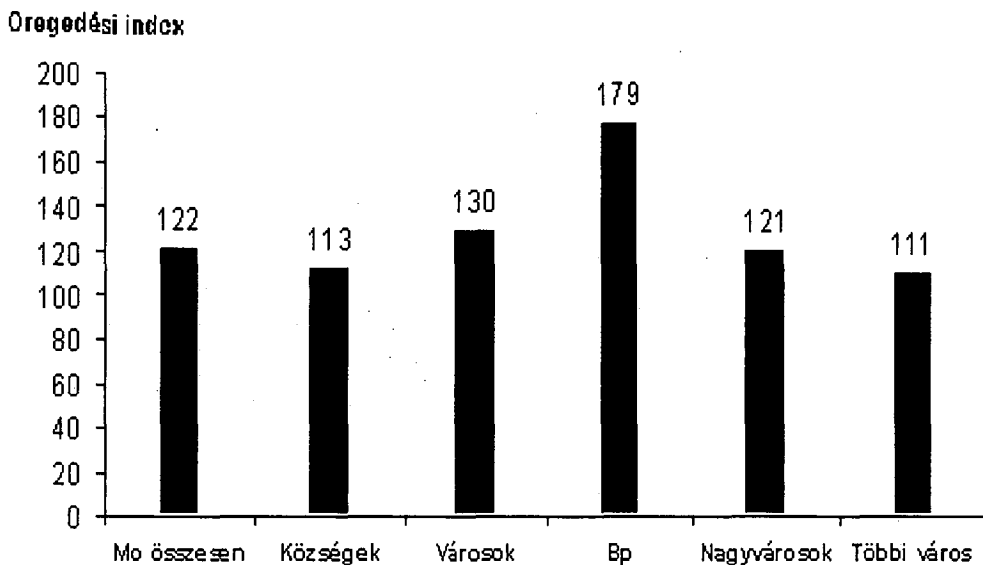

Forrás: <http://ezustkor.eszcsm.hu>

A kistérségi vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy az előregedett megyékben még fiatalos terek is találhatóak (3. ábra). Mindez arra inti a kutatókat, hogy a pontos eredmény érdekében a kistérségi vizsgálatokra is szükség van.

A népesség öregedésének mértékét a településtípusok szerint vizsgálva könnyen belátható, hogy a nagyvárosok népessége a többi településhez viszonyítva előregedett és a többi város és a községek között minimális az eltérés (4. ábra).

4. ábra. Az öregedés mértéke településtípusok szerint, 2001

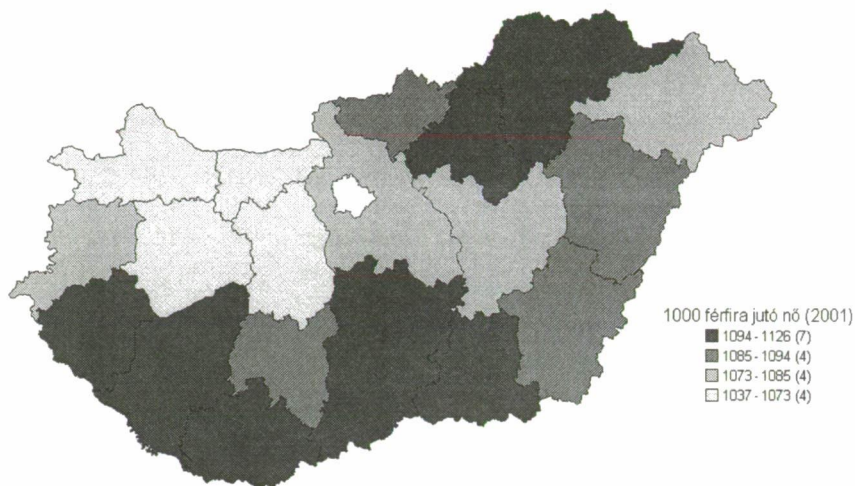
Forrás: saját szerkesztés

A népesség előregedése a nemek arányában is torzítást eredményezett, amely sok esetben veszélyeztetheti a térség egészséges gazdasági fejlődését (5. ábra).

A második demográfiai átmenetben fő szerepet a bevándorlás képezi, hisz az alacsony születés miatt a népesség belső szerkezeti egyensúlya megbomlik és ekkor már az egyensúly helyreállításán csak a bevándorlás segíthet. Ezt igazolják az elmúlt évtizedekben lejátszódott Nyugat Európába történő bevándorlások sora is. Magyarországra is az elmúlt évtizedben kb. 200 000 fő bevándorló, betelepülő érkezett, akik pótolják a népesség természetes veszteségét.

Az átmenet negyedik fő jellemzője a népesség stagnálása vagy csökkenése. Hazánkban 1981 óta folyamatosan csökken a népesség száma. A demográfusok arra intenek, hogy minél hosszabb ideig tart a népességfogyás, annál nehezebb lesz a folyamatot megfordítani. E vonatkozásban a népességgazdaság szerepe felértékelődik, ugyanis megfelelő családpolitikával egyszerre lehet növelni az élettartamot és stabilizálni a gyermekszámot. E téren a politikusok felelőssége nagyobb, mint valaha volt. Megfelelő családbarát és gyermekbarát társadalmi környezet megteremtésével, a jövedelmek és adók elfogadhatóvá tételével biztos eredményt lehet elérni.

5. ábra. A nemek aránya Magyarországon, 2001

Forrás: Saját szerkesztés

Irodalom

- Ancsin Gabriella* (2002): A demográfiai átmenet elmélete. In: Tóth J. szerk.: Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 267–274. o.
- Andorka Rudolf* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest: Gondolat.
- Daróczi Etelka–Spéder Zsolt* (2002): A korfa tetején – Az idősök helyzete Magyarországon (In.: Tóth Pál P.–Valkovics E.: Népesedési helyzetünk) Központi Statisztikai Hivatal Népeség Kutató Intézet Budapest.
- Hablicsek László* (2000): Népesedési tendenciák a világban és Magyarországon. Élet és Tudomány 2000. 13. sz.
- Hablicsek László* (2001): A népességreprodukció alakulása a 20–21. században. Központi Statisztikai Hivatal Népeség Kutató Intézet Kutatási Jelentések 68. Budapest. 41–57. pp.
- Hablicsek László* (2002): A népesség öregedése – A holland–magyar összehasonlító vizsgálat margójára. www.ksh.hu
- Klonkai László* (2000): Demográfiai helyzetkép a Dél-Dunántúlon. vitalitas.hu
- Lukács Éva–Illés Sándor* (2004): Paradigmaváltás a vándorlási politikákban – EU esettanulmány. Munkaülés a Demográfiáról Szegeden.
- L. Rédei Mária* (2001): Demográfia ELTE Eötvös Kiadó Budapest. 191 o.
- Malthus, T. R.* (1902): Tanulmány a népesedés törvényéről. Politzer Zsigmond és Fia kiadása Budapest p. 623.
- Melegh Attila* (2000): Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. Központi Statisztikai Hivatal Népeség Kutató Intézet Kutatási Jelentések. 65. Budapest.
- Nagy Imre* (2002): A határon átnyúló környezeti problémák és az együttműködés lehetőségei a magyar–jugoszláv határ régióban. In.: Szónokyné Ancsin Gabriella szerk.: Határok és az Európai Unió Szeged. Pp. 337–342.

- Szónoky Ancsin G.* (1997): Migrációs célállomás. Külföldi bevándorlók Szegeden. Duna–Tisza–Maros Eurorégió. Eurotrió 12. pp. 34–35.
- Szónoky Miklósné* (2003): Gondolatok Csongrád megye falusias településeinek népességszám változásáról [In.: Kovács Teréz (szerk.): VI. Falukonferencia. Az EU csatlakozás előtt Pécs 2003. MTA RKK Magyar Regionális Tudományi Társaság. 513 p.] pp. 349–357.
- Tóth J.* (2002): A népesség számának alakulása. In.: Tóth József szerk.: Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 280–289.o.
- Valkovics E.* (1982): A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről. KSH NKI Kutatási Jelentései, 1982/5.
- Valkovics Emil* (2001): Demográfia 1. Osiris tankönyvek. Budapest. p. 415.